

kaydedilecek ufak bir nokta vardır, bir zimmî yani gayri müslim vefat ettiğinde kalan çocuğu İslâm olmuş olursa vaziyet ne olacak? babasının tarlalarına tasarruf edebilecek mi? bu hususta daha muahhar bir kanunnamede, "mûteveffa zimmî'nin yeri müslim oğluna intikal etmez," denmektedir²³.

Dr. TAYYIB GÖKBİLGİN (T. T. K. Üyesi ve İst. Ü. Tarih Doçenti) XVI. asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü:

Osmalı devletinin yükseliş devri ve bilhassa XVI. asır idâri ve malf-iktisadî tarihi tetkik edilirken bazı müesseselere ve bunların bünyesine, işleme tarzına, inkişafına ve hükümet cihazı içindeki mevkiine ister-istemez geniş bir yer tahsis etmek ve bunu büyük bir ehemmiyetle tetkik eylemek zaruri görülmektedir. İşte bu türlü bir teşkilât kadılık müessesesidir. Bu müessesesi, şüphesiz ki, orta ve yeni çağlarda, yakın şarkın bütün Türk ve İslâm hükümetlerinde olduğu gibi, Osmalı imparatorluğunda da, daimâ mühim vazifeler görmüş, devlet hayatında ehemmiyetli rol oynamıştır. Denebilir ki, devlet mümelâtında kendisine en çok ihtiyaç hissedilen, en çok başvurulan teşkilât kadılık müessesesi idi.

Kanunnâmelerimiz "Kânun-ı ķużât-ı mavlaviyat ve ķużât-ı ķaşabat," diye ayrı bir fasilda bu müessesenin başlıca vazifelelerini şu şekilde tesbit etmektedirler: "İcrâ-i ahkâm-ı şer'iye eyleyip eimme-i hanefiyeden muhtelif-i fiha olan akvâli tetebbu edip asahî ile amel eyleyeler ve kütb-i sicillât ve sukûk ve tezvic-i sıgar ve sagır ve kısmet-i mevâris-ı reâya ve zapt-ı emvâl-i eytam ve gâip azl ve nasb-ı vasî ve nâib ve ukud-ı enkiha ve tenfîz-i vesâya vesâir kazayâ-ı şer'iyede mutasarrif olalar..".

Bu vazifelerden gayri bazı işlerde de, yine kanunnâmelerimizin tâbirıyla, "nizam-ı memleket ve hifz ve harâset-ı raiyet ve siyasete mûteallik umûr," zemin ve zamana göre verilmiş bir çok fermanlar, hükümler, emirler ve misaller ile teşekkürül ve inkişaf eden örf ve âdete mûteallik sâhada da

²³ Millî Tetebbular Mec. I, 1, s. 59.

esashî vazifeleri vardı. Bu sâha, skolastik ve nazarf bir hukuk değil, teşkilâtı muntazam bir devlet idâresinin ihtiyaç ve tecrübelerine göre ayarlanmış, kökü eski Türk devletlerindeki idarecilik ve fethedilen memleketlerdeki vergi teşkilâtı ve usullerini aynen muhafaza etmek an'anesinde bulunan ve az-çok günlük ihtiyaçlardan mülhem olan bir hukuktur. Kadilar, bu suretle, aynı zamanda örf meselelerini de, bilhassa idârî ve malî mevzularındaki işleri de hallemek mecburiyetinde idiler. Bu vâdide, ekseriya, divan-ı humâyunun ve onun muhtelif icra kollarının ve bu arada defterdarlık müessesesinin, merkez ve taşradaki en selâhiyetli ve en nufuzlu mercileri, organları bulunuyorlardı.

Şerîf mesele ve davalari hal hususunda elinde fıkıh kitapları bulunan ve "akvalin asahî ile amel," etmek mevkîinde bulunan kadî, örfî olan ve şerîf hükümlerin dışında kalan meselelerde, meselâ, askerî işler, muhtelif hak ve vazife sahibleri olan dırılık eshabının maaşlandırılması, timar ve zeamet tevcihleri, mahlüllerinin tesbiti ile arzi, arâziye ve rusûma müteallik işler vesairede ise, "âmmenin menfaat ve maslahati," herkesden evvel kendilerine mevdû bulunan padişah namına ve divan-ı humâyunun icra vasıtâsı olarak, onun ferman ve hükümlerine istinat ediyor ve bu türlü vazifeleri görüyordu. Bu suretle kadılık müessesesine tevdi edilmiş bulunan örf ve âdet hukuku çerçevesi içinde ve vazifeleri arasında timar ve arâzi meseleleri ile birlikte, vergi ve resimlere taallûk eden mevzuda, mukataa ve iltizam işleri de bulunmakta idi.

Mukataa, Osmanlı devletinin ilk zamanlarından itibâren kullanıla-gelmekte olan malî bir istilâhdır. Eski tahrir defterlerinde bunun yerinde "maktû," "maktu'a," "kât' olundu," gibi tâbirlere de rastlanmaktadır. Vergi miktarını, bâzan icar bedellini, kesmek ve kesişmek mânâsında olan "mukataa vazetmek," tâbiri, bâzan doğrudan doğruya "vergi tarh etmek," mânâsına geliyordu. Bunun açık bir misalini Târih-i Abu'l Fatih'de görüyoruz: Dursun Bey, "Âsâr-i sultân Abu'l-Fatîh dar istîmâr i Koştantaniyyâ," dan bahsederken İstanbul'un nasıl şenlenliğini ve mâmûr olduğunu anlatır ve sonra çıkan bir emre göre eşhâsa temlik olunan binalara mukataa vazolundûgunu, yani, vergiye bağlandığını bildirir; o sırada bizzat Dursun Bey

amcası Bursa sancak beyi Cebe Ali Bey ile bu işe me'mur olduğunu anlatır.

Kelime, burada tamamen vergi tarh etmek mukabili kul-anılmış, yoksa bir varidat menbaının muayyen müddetteki gelirini maktû bir şekilde tevcih ve iltizam mânasını henüz almamıştır. Bu nevi vergi sonradan yalnız hâsilati ve vâridati değişimelen bağı, çiftlik, degirmen, memleha, şehir ve kasabalarındaki gümruk, pazar vesaire resimlerine alem olmuştur. Ancak, şunu da kaydetmek lâzımdır ki, bir yeri mukataaya vermek işi, sadece devlet tarafından değil, şâhîslarca da yapılmakta idi. Buna eski bir misâl olmak üzere, 869'da Çirmen sancığına bağlı bir köyü, her hangi bir suretle mutasarrî bulunan Pencyekçi شیکچی Sinan Bey isminden birisinin, öteden beri, sancak beylerine yılda iki akçe mukataaya ve bu tarihte ise yılda 600 akça mukataaya verdigini, bunun da tahrir eminleri tarafından tesbit ve kabul edildiğini zikredebiliriz¹.

Kadî'nın mukataa ve iltizam işlerini ilgilendiren vazifeleri arasında "defter tutmak," işi en başta gelirdi. Kanunnâmelerimiz çeşitli mevzularda, kadiların yazdıkları defterlerden bahsederler: "Kadî mârifetiyle yazılıp defter olunmak," "Kadî âdemisi ana göre deffer eyler," "Kadılarda duran deftere nazar olunup anıla amel oluna..". Kezâ "mufassal ve meşrûh mukataa defteri yazılıp nişanlanıp ve mührulenip ırsâl," olunduguna dâir de yine bir kanunnâme hükmü vardır. Bu defterlerden bahsededen ve hakikaten bunlara göre hareket edildigini bildiren vesikalarda da meselâ, «بِرْمُوجْ دَفَرْ مُولَّا مَصْلِحُ الدِّينِ قَاضِيٌّ وَلَجْنَىٰ»، «بِرْمُوجْ دَفَرْ قَاضِيٌّ امْسَرِيٌّ، بِرْمُوجْ دَفَرْ مَفَرَّدَاتْ حَسَامْ قَاضِيٌّ سَابِقْ صَوْنِيْساً» gibi kayıtlar bulunmaktadır ve her vesile, bu defterlere büyük bir kıymet ve ehemmiyet verildiğini anlatmaktadır. Şüphesiz ki, bu nevi defterler birer muhasebe defteridirler. Bu sebeple, çok defa, meselâ, «بِرْمُوجْ مَحَاسِنْ مُولَّا خَبَرُ الدِّينِ قَاضِيٌّ تَوْقَاتْ» yahut «بِرْمُوجْ مَحَاسِنْ مُولَّا بَيَامْ قَاضِيٌّ دُورُكْ وَچَهَارْشَنْبَهْ» gibi ifadeler kullanılmaktadır ki, bu muhasebeler, yukarıda adı geçen defterlerden başka bir şey değildir ve bâzan defter, bâzan muhasebe tesmiye edilmektedirler. Eğer bu defterler mukataa veya harc-

¹ Başvekâlet aâsîvi, Kâmil Kebeci tasnif, n. 180.

hassa eminleri ve kâtipleri tarafından tutulmuşsa alâkadar kâdi'nın tasdikinden geçmek suretiyle yine bir nevi "Kadı defteri", addolunurlardı. Bu takdirde de defterlerin nihayeti «صَحَّ هَذَا يَهُوَ حَرْ رَمَانِيْهُ عِمَرَةُ النَّقِيرِ السَّيِّدِ قَاسِمٌ بْنُ صَالِحٍ الْمُولَى بْكَفَهُ» «اضعف العياد veya sadece الحاسبة عندي نطق النقير الحقير جزءه المولى باهصارى» gibi ibarelerle tasdik edilmekte ve mührlenmekte idi.

İltizam ve mukataa işlerinde de, diğer bir çok hususlarda olduğu gibi, kadi sicillerinin rolü büyktü. Meselâ Filorina kadısına yazılan bir fermanda Filorina ve Kesriye havâlisindeki müteaddit mukataaya "ayak âmili," olan Hasan adında birinin 949'da üç seneliğine iltizamı "kadi sicillâti mucibince," yapıldığı bildirildiği gibi¹, yine o tarihlerde Avlonya, Draç taraflarında bir kaç mukataayı iltizama talip İstanbul'da sâkin bâzî yahudilerin ve kefillerinin vaziyetlerini tesbit ile "mufas-sal ve meşruh sicillâti kaydettikten sonra hâkîkat üzere yazıp dergâh-ı muallâya arzetmesi," de mahruse-i Kostantaniye kadısına emr olunuyordu². Bu hususta her hangi bir mukataaa emini, nâzır ve âmili de her hangi bir ihtilâf vukuunda kadi meclisinde iddia ve ihtilâfin sicill-i mahsusâ kayddettirilip şâhitler dinlenmesini isteyebiliyordu. Buna karakteristik bir misal olmak üzere Mora'da Çatalca kadısı Abu Bekir b. Hayreddin'in, Ezdin memlehasına bervech-i iltizam emin olan Perviz Çavuş'un, Ağrıboz livasındaki mukataata nâzır olan dergâh-ı âli müteferrikalarından Mustafa ve Hızır Ağalar aley-hindeki iddiasını sicille kayıt ve suretini, ihticac edinmek üzere, kendisine vermesini zikredebiliriz³. Bu sicilli «حقيقة الحال على هذا النحو و أنا القنير أبو يكرب بن خير الدين القاضي بمحاجة المنش» ibâresi ile tasdik eden kadi, mesele ile alâkadar olması tabii bulunan Ezdin kadısı Ahmed b. Arslan'a da mührletmiştir: «صورة السجل متنقولة عن الأصل وألقبى أحد من ارسلان القاضي بازدين على عنجهة»

Diger meselelerde olduğu gibi, mukataa ve iltizam işlerinde de, kadıların hüccetleri çok ehemmiyetli idi. Kanunnâmelerin her vesile ile sık sık "kuzattan hüccet alalar ta ki hiyn-i ihti-

¹ Basyekâlet arsivi, Ali Emîri tasnifi, Kanunî devri nr. 198.

² AVPI seri, avpi devir, nr. 353.

³ Ayn. ver. Bas mukataa kalemi. defter numarası 4990/3 (1005).

yaçta ihticac idineler,, diye zikrettiği esasların bu sahada her zaman tasdik edildiği görülmektedir. Meselâ 934 'de Avlonya kadısına, Avlonya memlehası reislerinden Hüseyin'e, hassa gemileri azebleri ve reislerinin üç aylık mevaciblerinin Avlonya haslarını mukataaya tutan âmlin tabvilinden verilmesi emredilirken, bu paranın, tamamen teslim edildiğine dair gönderilen hükmün arkasına hüccet yazılması bildirilmekte idi. Filhakika kadi, huzurunda alâkadarları ve şahitleri toplayarak, Hüseyin reisin "mukataay-ı mezbûre emini Ramazan Hoca yedinden,, mevacib tutarını tamamen aldığı yolundaki ikrarını tesbit ve tescil ile, « لاجل المسك و عند الحاجة » الامر كما حرر وانا القير فضل الله بن سليمان القاضي باولونيه » bir suretini emine vermiş ve bu hücceti ibaresi ile mühürlemiştir¹. Bu hussusta diğer bir misal olarak, 978 'de Livadya kadısı Mehmed b. Abdurrahman'ın, o havalide "Kirpas bâdîbânî cem'ine me'mur sipahî oglanları zümresinden Ahmed Bey'in, mukataaa emini Pir Mehmed Çavuş'tan 156.000 akçe alması üzerine bu çavuşun eline "vakt-i hesapta ibraz,, eylemesini mümkün kılmak üzere verdiği hücceti zikredebiliriz².

Kadıların bu meseleler ile ilgili olarak İstanbul'a, divan-ı hümâyuna dâima "arz,"lar, "arz-ı telhis," ler ve "mektup," lar gönderdikleri olurdu. Bu arz ve mektuplardan, mukataaların mültezimleri ve iltizam şartları ile yeni taliplerini bildirir ve "mâl-i mîriye enfâ," cihetini tebarüz ettirirlerdi: 951'de Serez kadısı Şemseddin'in Samakov, Nevrekop ve havâlisindeki mâden ve haslar mukataasına âit arzı³, yine aynı tarihte, Üsküp kadısı Edhem'in Priştina ve havâlisindeki muhtelif mukataaların iltizamla veya berveçh-i emanet idaresi hakkındaki mektubu⁴ buna iki misaldır. Gerçi, bu son misalde Priştina maden mukataası ve hurda mukataa⁵ Halil ve Ferhad isimlerindeki emillerin muhasebesinin görülmESİ Priştina kadısına emredilmisti.

¹ Ali Emiri tasnifi, Kanuni devri, nr. 130.

² Bas mukataa kalemi, nr. 4991/4-

³ Bas mukataa kalemi nr. 4989/2.

4 Ayın defteri

⁵ Ayrı cinsten olan ve yekunu az tutan bir kaç mukataa hurda mukataat savılıyordu.

Fakat Kadi'nın vefatı ve nâibi Pîr Mehmed Halife'nin gönderdiği muhasebelerin de İstanbul'da alâkadarlarca makbul tutulmaması bu vazifenin Üsküp kadısına verilmesini icabettirmiştir. Görülüyör ki, mukataa ve iltizam işlerine bâzan kadi nâibleri de karışmakta idiler. Bu hususta şu misali de zikretmek mümkündür : Filibe'de «enhâr-i hassa-i Köpes tâbir edilen çeltük mukataası, 972'de, "نَابُ الشَّرْعُ قَضَىْ فِلِبَهُ» olan İsa Halife ile mukataat nâziri Mehmed Kaptan, reisler ve çeltükçüler arasında, miktarı tesbit edilen arpa ve safi pırınç olarak, kararlaştırılmış ve bu mukataa şart-ı iltizamını, ayrıca Filibe kadısı Ahmed b. Ali de kayıt ve tescil eylemiştir¹.

Kadılar bir de ırsaliye defteri tutarlar, mukataalardan muayyen zamanlarda ırsâliye için toplanan parayı, bâzan bir kısmını emredilen yere sarfederek geri kalanını, merkezce bu hususta vazifelendirilen ve "havâle", tâbir edilen birisi ile hazine-i âmireye gönderirlerdi. Meselâ Yenişehir ve Fener kadısı Mustafa, ağustos 977² ırsâliyesini ve Agriboz livası mukataalarından muayyen bir meblağı dergâh-ı âli çavuşlarından Pîr Mehmed Çavuş, bu livanın ve Ezdin kazasının memleha ve iskeleleri ile Livadya çeltük haslarından ve Hayreddin Paşa has mukataasından tahsil edileni Beşir Çavuş, Tırhala livası mukataaları ile Ali Paşa has mukataaları vâridatını da ebnâ-i sipahiyandan Hamza Çavuş adındaki üç havale ile göndermiş³, ertesi senenin ırsâliyesinde ise bunlara kendi tarafından bir me'muru da terfik eylemiştir⁴.

Hü'lâsa, kadılar, bahis konusu olan bu meselelerde defter ve muhasebe tutmak, sivil sureti ve huccet vermek, arz-ı telhisler, mektuplar ve ırsaliye göndermek suretiyle yakından alâkadar makamlarıdır. Bu şer'î-hukuki, idârifî-mâlî merci olmaksızın bu vazifelerin görürlmesi imkânsız idi. Halbuki kadılar, mukataat müfettiş sifatları ile de bu işler ile vazifelendiriliyorlardı. Kanunnâmeler meselâ tereke defterleri dolayısıyle "teftiş olunub... hükm-i şerîf," verilmesinden, azeb için tâyin

¹ İbnülemin tasnifi, maliye, nr. 53.

² Kullanılan isimler arasında Mart, Yuniyus, Dikuris gibi rumî ay isimlerine bu malî muhasebelerde daima rastlanmaktadır.

³ Baş mukataa kalemi, nr. 4991/4.

⁴ Ayn. defter.

olunan kanun münasebetiyle "pîrlerin ganisin ve¹ fakirin teftis idüb," bildirmesinden, siyaset-i piyâdegân meselesinde "sefere varmayan yayanın yasağı kuzat marifetiyle teftiş," olunmasından bahşederler. Bu gibi hallerde bâzan müfettiş sıfatını dahi alırlardı. Bu cümleden olarak, bir defa, Amasra kadısı Mehmed, "Anadolu kıptileri müfettişi," tâyin edilmiştir¹. Bu suretle mukataa müfettişliği de bu meyanda sayılabilir. Buna âit ilk misâli 929 senesinden verebiliriz: bu tarihte Amasra ve Bartın iskeleleri gümrukü mukataası Nasrullah b. Mehmed adında birinin tâhvîlindedir yâni taahhûdû ve tasarrufu altındadır. Amasra kadısı ile birlikte bu iskelelerdeki üç emînîn defterlerini tetkik ve teftise "on iki dvân kadısı," me'mur edilmiştir. Muhasebeyi tetkik ettikten, vâridatı, hazineye teslimatı, mevâcipleri ve diğer masrafları gördükten sonra ibaresi ile defteri tasdik etmektedir². Kadı'nın kendi mintakasından ayrı bir yerdeki mukataata müfettiş olması hususunda bu, tek misâl değildir. Yine bu cümleden olarak, 948'de, Devrek ve Çarşamba kadısı Bayram, Bolu, Çankırı ve Kastamonu mukataatı müfettişidir. Bu zat بدرکلی » (Karadediz Ereğlisi), Akçe-Şehir, Kara-Su iskeleleri gümrukleri ile On iki dvân ve Yedi dvân kazalarına, Bolu livasına âit muhtelîf mukataaları teftise me'murdu³. Keza 981'de Agriboz sancağı mukataati müfettişî Fener kadısı Mevlâna Şemseddin ve İnebahti mukataati müfettişî Yanya kadısı Muhyiddin idi⁴. Yine 954'te Balya-Badra ve Holomic kadısı Muslihiddin, Mora mukataat müfettişî bulunuyordu⁵. 977'de Tokat kadısı Alâeddin "vilâyet-i Rûm" mukataat müfettişî, idi ve Samsun iskelesi gümrukü ve zeâmeti mukataası azaldığına dâir mukataat nâziri zaim Molla Ali ile birlikte arz-ı telhis göndermişlerdi⁶, 953'te ismi zikredilmeyen bir kadi ise Kastamonu sancağı bekayasına

¹ İbnülemin tasnifi, maliye, nr. 54.

² Ayn. seri, nr. 14.

³ Ali Emîri tasnifi, Kanunî devri, nr. 74.

⁴ Baş mukataa kalemi, 4989 / 2.

⁵ Ali Emîri, Kanunî devri, nr. 617.

⁶ Ayn. tasn., Selim II devri, 41.

müfettiş tâyin olunmuştu¹. Halbuki, bu sırada, Kastamonu mukataatına nâzır diğer bir kadı, Bey-Pazarı ve Sivri-Hisar kadısı Mevlâna Abdülgaffar idi. Ve buna verilen emirde, Boyâbâd çeltüğüne emin-i mültezim olan Seydi adında birinden bahis münâsebetiyle, müfredat defterlerini bu müfettişe teslim etmesi, müfettiş yazılan hâkümde de bu defterlerin "liva-i mezbure mukataatına nâzır olan Bey-Pazarı kadısı Mevlâna Abdülgaffar dan talep" eylemesi bildiriliyordu.

Mahallin kadısı müfettiş bulunduğu halde, diğer bir zatında ayrıca müfettiş gönderildiği vâki idî. Meselâ 986'da harc-i hassa emini ve Kefe mukataası nâzırı Süleyman Çavuş'un ramazan 985'ten ramazan 986'ya kadar olan hesapları - ki Kefe'deki muhtelif mukataalar (Kefe çuka tamgası, pazarları, beytûlmâl-i âmme, cizye ve ispençe) ve emvâl-i müteferrika (Kefe ihtisap ve zeâmetleri, Menkûb ve Sarı-Göl hasları) vesâire gibi vâridatla, Han'ların sâliyaneleri, vazifeliler ile çerkes beylerinin mevâcipleri, diğer masraflar vesâiredir. — Kefe kadısı ve mukataat müfettişi Esseyid Kasım b. Esseyid Salih ile Kefe mirlivisi Mehmed b. Mahmud taraflarından tetkik edilmişken ertesi senelerin muhasebesi müfettiş kadı ve mirlivadan başka bu işe me'mur edilen Mahmud Paşa medreseinden munfasıl Mustafa b. Mustafa isminden bir zat tarafından tasdik edilmiştir:

» حرر ما فيه القدير مصطفى بن مصطفى المنفصل عن مدرسة محمود باشا المأمور
بتقدير هذه القضية باصر من له الامر»

Bu tarihte Süleyman Çavuş değiştirilmiş, yeni tahvil sâhibi Mehmed Çelebi, Kefe vilâyeti ihracat-ı hassa emini ve dergâh-ı âli çavuşlarından İbrahim Çavuş ile birlikte, bervech-i iştirak, Kefe mukataatına nâzır olmuştur ki, bunların da rebiû'lâhîr 988'den aynı senenin ramazanına kadar olan hesapları yine aynı kimseler tarafından tetkik ve teftîş edilmiştir².

Müfettişlik işi ile, bazan, ebnâ-i sipahiyyandân birisinin vazifelendirildiği de olurdu. Meselâ, 948'de Bögürdelen ve Mitrovitza «بکوردلن و دیتروفه» iskeleleri ve hasları emaneti Murad isminden birinin uhdesindedir. Fakat, ne bu eminin ne de

¹ İbnülemin, maliye, nr. 29.

² Baş muhasebe, nr. 2283/3.

adamının bu işe meşgul olmak üzere gelmediğini gören Bögürdelen kadısı Hayreddin ile mukataat müfettişi ebnâ-i sipahiyyandân Mehmed Karakaş bir mektupla vaziyeti divan-ı hümâyuna anlatır ve Izvornik livası mevkufatı ile birlikte bu iskelelerin kâtibi bulunan Mustafa'nın bu işe, yâni, mukataat eminliğine tâlip olduğunu, kendisinin "emânet-i mezburenin kemâ yenbagi uhdesinden gelür yarar ve kârgûzâr ve her vechile ehl-i vukufu olmuş bir kul," bulduğunu bildirirler¹. Fakat bu, münerif bir vak'a gibi görülmektedir. Umûmiyetle kadılar mukataat müfettişidirler ve onlara gönderilen ferman ve hükümlerde, ya, kadı ve mukataat müfettişi oldukları tasrib edilmiştir: "Selânik kadısı... mukataat müfettişi olan Mevlâna Alâeddin² قدوة الفضلاء والكلام معذن الفضل والكلام Kesteriye mukataatına müfettiş olan Mevlâna Filorina kadısı³ gibi... veya hut, mukataat müfettişî sıfatı verilmeksiz bu vazife kendilerine verilmiştir. Bu hususta pek çok misaleden ancak karakteristik bir kaç tanesini zikredelim: 953'te Karatova kadısına yazılan hâkümde Ustupça kazasındaki "Voynugan mensuh mukataasını, üç senelik bervech-i iltizam emin olan Mehmed'in muhasebesini tetkik ve "şüphe olan mevaddi yerli yerinden onat vechile teftîş idüb göresin," kaydından sonra "mukataadan ne hâsil olmuştur ve makbuza ve teslimi ve bâkisi nedir... Ber mucib-i şer' ve kanun hesaptan ve belyattan üzerinde zâhir olan akçeyi bî-kusur tahsil ittiressin tamam olduktan sonra müfredat defterinin zeyline muhasebesi yazub ve imzalayub ve muhasebeyi hâsil olan akçe ile mührleyib dergâh-ı muallâma gönderib hazane-i âmireme teslim ettiressin," denilmektedir⁴. Aynı senede İstanbul kadısına gönderilen bir tezkirede⁵ Unkapâni mukataasına bervech-i iştirak emin olan iki yahudinin iltizamlarını ve şartlarını sicillâta kaydettirib hallerini mahalleri halkın dan ve diğer ehl-i vukufdan lâzım geldiği şekilde teftîş ve tefâfhus eylemesi bildirilmekte ve bunların "müflis medyun veya hut âhar mültezim emine ve âmile kefil olmuş kimesne-

¹ Baş mukataa kalemi, nr. 4989/2.

² Ali Emiri, Kanuni devri, nr. 270.

³ Ali Emiri, Kanuni devri, sayı 198.

⁴ Ayn. tasn., ayn. devir, nr. 199.

⁵ Ayn. tasn., ay. devr, nr. 221.

lerden olub tahlil nihayetinde kesir väki olursa tahsili mümkün olmayub mäl-i miriye zarar olmak ihtimali bulunmasın, diyerek Kadı'ının dikkati çekilmektedir. Yine bu kadıya divan-ı hümâyunun bu mâhiyetteki diğer bir hükmünde Avlonya, Draç, İskenderiye (İskodra), Leş (Alessio) v. s. iskeleleri ve memlehaları, dalyanları, Avlonya hasları, ihtisab, şem'hane, kapudanlık mukataaları ve buna benzerleri iltizam etmek istiyen diğer yahudiler hakkında da "mukataa uhdesinden gelür kimesneler olub ve kefilleri dahi yerlü yurdlu male kadir kimesneler idüğü, tahkik olunması bildirilmiştir¹. Yine bu tarihte Lazkiye, Yenişehir ve Tavas kadılarına yazılan bir fermanda, bâzı müsellemlerin, divan-ı hümâyunda, yaya ve müsellem çiftliklerini iltizam eden Mehmed adında birisinden, "kadimül eyyâmdan müsellemlük tariki ile mutasarrif oldukları yerleri siz ziyade tasarruf idersiz deyu, ellerinden aldığı yolundaki şikâyeleri bildirilerek "defter ve kanuna muhalif taaddi eylemiş ise teftiş eylemesi, emr olunmakta idi².

Kadıların mukataalara doğrudan doğruya nâzır olmaları da XVI. asırda çok defa görülen bir väkiadır. Esasen, mukataata nâzırlığı, kadıların ekseriya takındıkları "nâzır-ı emvâl," sıfatının ya bir cüz'ü veya başka bir şeklidir. Meselâ 966'da Amasya kadısı ve nâzır-ı emvâl olan Muhiddin'e gönderilen hükümdə şehzâde Bâyezid'in iç halkını İstanbul'a getirmeye memur Siliştire sancak beyi Sinan'a lâzım olacak paranın verilerek deftere işaret edilmesi emrediliyor³. Yine aynı tarihte Edremit kadısı Kemal de nâzır-ı emvâl tesmiye ve kendisine başka bir iş havale olunuyordu⁴. Gerçi, mukataat nâzırları, yukarıdaki bir misalde görüldüğü üzere, bâzan dergâh-ı âli çavuşlarından biri, bâzan bir zalim,⁵ bâzan da erbâb-ı timardan biri olabili-

¹ Ayn. tasn. ayn. devr., nr. 353.

² Ali Emiri tasnifi, Kanunî devri, nr. 147.

³ Mühimme defteri, nr. s. 110.

⁴ Ayn. Mühimme defteri, s. 141.

⁵ Meselâ 967'de Siliştire mukataati nâzırı Zaim Mehmed Çelebi ismâide birisi idi ki, bu zatın, herhalde mukataa vazifelerinden sayılan, celeb tahriri işi ile de sık sık tavzifedildiği görülmektedir. Ona bâzan *zeâmet tasarruf eden nâzır-ı emvâl olan Mehmed'e hükmü ki » diye emirler de verilmekte idi (ayn. Mühimme defteri, s. 172, 445).

yordu. 953'den evvel Kastamonu mukataalarına timarlardan Seyfi isminde birisinin nâzır olduğu gibi,¹ yine aynı tarihte, Avlonya, İskodra taraflarındaki mukataalara da Sinan adındaki zaim bilfiil nâzır bulunuyordu².

Tek bir mukataaa emininin nâzır tâyin olunduğu da görülmektedir. Selânik'teki gürmük mukataasına bu şehirde Musa adında bir yahudi, 953'de, nâzır tâyin olunmuş ve bu keyfiyet Selânik kadısına da bildirilmiştir³. Bununla beraber mukataat nâzırlığını çok defa bizzat kadılar ifa etmiştir: 953'de Saruhan mukataatına nâzır olan Birgi kadısı Muhiddin idi⁴ ve bu livadaki bir mukataaa emini ile beytûlmâl-i hassa mevkufat kâtibi arasında çıkan ihtilâfi halle memur olmuştu. Bu münasebetle kendisine gönderilen hükümdə "mukataata ve aklâm-ı sâireye kâtib nasb," olunan Osman'a, bu sancak'ta "beytûlmâl-i hassadan ve mevkufattan cüz'î külli her ne väki olursa müfredatla defter, ettirmesi bildiriliyordu.

960'ta Sivas kadısı ve mukataat nâzırı Muhiddin Tokat mızan-ı harîf ile Tokat mukataatının şehzade Sultan Mustafa mensuplarından, "an zavvâkîn," Rüstem'e âit muhasebesini tasdik etmiştir⁵. Aynı zat iki sene sonra Tokat kadısı ve aynı mukataat nâzırı sıfatı ile Tokat mızan-ı harîf ve pazar-ı galle mukataaları kıstına emin-i mültezim olan erbâb-ı timardan Ahmed b. Şeyh Turan'ın zimmetini tesbit ve arzeylemiştir⁶. Mamafih bu mukataalara 970'te Amasya kadısı Muzaffer'in de nâzır olduğu görülmektedir. Belki bu, mukataaa taksitlerinden zimmetleri tahakkuk eden erbâb-ı timardan Kasım ve Mahmud ismîndeki şahısların kendi mintakası dahilinde bulunmasından ileri gelmiştir⁷. Çünkü, aynı tarihte, aynı Tokat kadılığına tâbi Kazabâd hasları, Kazabâd nahiyesine tâbi Ezine pazarı karyesi mukataası, Tokat şehrindeki Boyahane mukataati ve diğer mukataaların muhasebesini tanzim ve tasdik eden Tokat kadısı

¹ İbaülemin tasnifi, Maliye, nr. 129.

² Ali Emiri tasnifi, Kanunî devri, nr. 353.

³ Ali Emiri tasnifi, Kanunî devri, nr. 121.

⁴ Ayn. tasn. ayd. devr., nr. 207.

⁵ İbnülemin tasnifi, maliye, nr. 38.

⁶ Ali Emiri tasnifi, Kanunî devri, nr. 26.

⁷ Ayn. tasn., ayn. devr., ayn. vesika.

ve mukataat nâzırı Hayreddin b. Nureddin isminde birisi mevcuttur¹. Hatta, bu kadı, Sivas kadısının sicillerine göre, Sivas Livasında bâzı yeni haslardaki âmillerin kefillerinin defterini « دفتر کنلاع عمال های بعض خواص جدیده در لواء سیواس عن تحویل ایاس امین خاصهاء مزبوره برموجب سجلات قضاء » « هذه صورة دفتر الکنلاع الحرر بمعرفة القضاة المذكور اسمائهم عنوانه زبدة الفقیر خيرالدین القاضی بتوات الناظر بالمقاطعنات» tasdik eylemişti :

Bu haslardan olup da Tokat ve Artıkâbâd kazalarında bulunan köylerden ve mukataalardan tahsil olunan para ise Amasya kadısı ve nâzırı Muzaffer vasıtası ile hazineye gönderilmiştir ve binaenaleyh bu muhasebe defteri onun tarafından da :

« هذه صورت الدفتر المعنون بعنوان مولانا مظفر الدين القاضي الناظر بامسيه نقلت عن اجاله الى التفصيل بالأمر الشريف والحكم النيف خيرالدین بن نورالدين القاضي بتوات الناظر بالمقاطعنات» ibâresi ile tasdik ve temhir edilmiştir.

Kadıların maadin nâzırı sıfatı taşıdıkları da görülmektedir. 945'te Üsküp kadısı Edhem nâzır-ı maadin idi². Ve Karatova darphanesine sahib-i ayar olan yevmî on beş akçe ile Şucâ' adında birisini. Novobrdo mâden ve haslar emanetine de yevmî 40 akçe ulûfe ile Yusuf isminde bir kimseyi arzetmiştir. Kezâ mâden eminliğinin ise, türlü yolsuzlukları görülen Cafer'in yerine, "vilâyet-i Rumelin'de beş bin akçelik timardan ihtiyarı ile feragat eden ve tamam ehl-i kalem ve râsîh-i firrakam bulunan „Mehmed'e tevcihini arz ve ilâm eylemiştir³.

İşte, bu misâllerden ve izahattan anlaşıldığı üzere, XVI. asırda, Osmanlı imparatorluğunun idarî ve malî tarihi ve bilhassa taşra teşkilâti, ancak, kadılık müessesesinin vazifeleri ve bu teşkilât içinde oynadığı rolün iyice bilinmesi ile tenvir ve izah edilebilir. Bu arada, şeri'at ve kanun hükümleri ile birlikte devlet idaresinin ihtiyac ve tecrübelerine, usullerine göre hareket eden kadı da, bazan müfettiş ve nâzır sıfatlarını da taşıyarak, daima, mukataa ve iltizam meselerinde en ehemmiyetli ve selâhiyetli bir vazife ifa etmiştir.

¹ Haslar kalemi, nr. 3061/2.

² Baş mukataa kalemi, nr. 4989 / 2.

³ Ayn. defter.